

Století masových médií, extrémů, rebélií a revolucí¹

Snad se vnímavý divák *Letní filmové školy* bude chtít dozvědět i o některých širších dějinných, ale hlavně sociálně politických souvislostech, jejichž porozumění je klíčem k hlubší recepci toho, co lze vidět na plátně. Samozřejmě, že každé dílo filmové (či literární) má svou svébytnost a většinou další verbální komentář nepotřebuje. Celek, který je divákovi nabízen, však ke komentáři vybízi – a tak budiž tento text přijat se shovívavostí, kterou nepochybně posiluje rozklenuté šmolkové nebe nad Uherským Hradištěm a stovky nadšených zájemců o film. O filmy, tentokrát vypovídající (v jedné ze svých podstatných sekcí) o fenoménu, který je pro století, jež uplynulo, příznačný a pro století současné možná nevyhnutelný, o fenoménu revoluce, revolty a rebélie. S vědomím, že zdaleka nejde o synonyma, soustředíme svou pozornost na jev sociologicky nejlépe probádaný, totiž na revoluci – ať již politickou, sociální či socioekonomickou (nebo o jejich „syntetický“ celek).

Řada vlivných autorů se shoduje v tom, že 20. století bylo „stoletím extrémů“, protože se v něm střídala období (relativně krátká), kdy se na podstatné části zeměkoule „nic podstatného“ (viditelného, nápadného) nedělo, s obdobími radikálních změn, revolt, revolucí, rebélií, státních převratů, válek lokálních i téměř globálních. Byly vyvinuty, jak říká Raymond Aron, úplně nové, dosud neobvyklé podoby „mnohotvárného násilí“. Upozorněme nejprve na jednu, velice specifickou a co do rozsahu novou formu, totiž na *odboj civilního obyvatelstva*, které neznává armádu jako „legitimní prostředek vedení války“ (jak tomu bylo až do 19. století) a které vede válku buď na „vlastní pěst“ provokováno násilnostmi dobyvatele nebo prostě hnáno hladem. Partyzánská válka se poprvé objevuje v masovém měřítku v odboji Španělů proti napoleonským vojskům (jejíž děsivost drasticky vyjádřil tehdy jediným prostředkem masové komunikace, totiž grafikou, Francisco Goya v leptech *Hrůzy války*) a Rusů proti témuž nepříteli o něco později (což popsal Tolstoj ve *Vojně a míru*). Ve 20. století se partyzánská válka stává prostředkem organizovaného odboje, míra její spontánnosti klesá, její povaha se proměňuje – civilní obyvatelstvo navíc přestává být definitivně chráněno před „hrůzami války“ a stává se jejím nedobrovolným zajatcem. Partyzánská válka je obvykle součástí velkých válečných operací a 20. století ji přivedlo k dokonalosti až děsivé (Vietnam,

¹ Vyšlo v: *Revolta. Publikace k programovému cyklu Vlajka vzpoury 31. Letní filmové školy v Uherském Hradišti* 2005, s. 9–16.

Čína, ale i africké země bojující za nezávislost atd.). *Soudobý terorismus* je osobitou variantou partyzánské války s tím rozdílem, že neznáme ani jeho centrum a většinou ani jeho skutečné strategické cíle a že se neopírá o paralelní akci „legitimní“ armády. Terorismus je jakési „osamocené násilí“ – o to nebezpečnější, oč je neprůhlednější.

Sociologicky nejprozkoumanější je ona podoba vzpoury, kterou známe pod souhrnným označením jako revoluci. *Revoluce* procházely celými dějinami, podrobně je popsána již staroegyptská náboženská revoluce Achnatonova (kterou si čtenář může pamatovat ze slavné knihy Miki Waltariho *Egyptan Sinuhet*), Jirásek nám nabídl poněkud upravený, protože značně idealizovaný obraz náboženské revoluce husitské, Velká francouzská revoluce, která je pokládána (vcelku právem) za „modelovou revoluci moderní doby“, byla popsána desítkami spisovatelů – Victorem Hugem (*Devadesátři*), Honoré Balzacem (*Juani*), Anatolem Francem (*Bohové žízní*), Romainem Rollandem (*Revoluční dramata, Vdova Capetová*), Georgem Büchnerem (*Dantonova smrt*) atd., atd. Bolševická revoluce, která asi nejvýznamněji ovlivnila podobu 20. století, byla předmětem nejen panegyrických filmových a literárních děl (Ejzenštejn, Furmanov, Alexej Tolstoj), ale i pozoruhodně distancovaných popisů těch, kdo k ní měli blízko jako její aktivní účastníci nebo (pozdější) oběti (Bulgakovova *Bílá garda*, Babelova *Rudá jízda* aj.). O nacionálně socialistické revoluci sice máme několik skvělých filmových svědectví (např. Viscontiho *Soumrak bohů*), beletristických zpracování (narozdíl od nacistické válečné „epopeje“) však kupodivu není mnoho (snad Feuchtwangerův román *I ve smrti sami*).

Ale co na revolucích a rebeliích či revoltách tolik přitahuje? Nepochybně jejich výjimečnost a – přiznejme to (aspoň pro mužskou část diváctva) – násilný, nekompromisně radikální charakter, který vyjadřuje vůli změnit svět jednou provždy a podle předem vymyšleného programu, podle „generálního projektu“ (tím se liší revoluce od státních převratů a vzpour). Naše století je podle řady sociologů stoletím *revolucí a masových hnutí*, jež spolu často, ale nikoliv nutně a trvale souvisejí. Oba tyto sociální procesy jsou produkty *moderní doby - revoluce* jako násilný, radikální, rychlý a rozsáhlý převrat vyžadující mobilizaci lidí i zdrojů a *sociální hnutí* jako kolektivní akce směřující k vyvolání nebo zachování určité společenské změny (proto se mluví o starých a nových hnutích, podle obsahu o hnutích antiglobalizačních, ekologických, feministických, neonacistických atd., podle stupně nátlakovosti o hnutích reformních a radikálních). Teprve moderní doba (tedy období po průmyslové revoluci a provázené rozsáhlou urbanizací a v duchovní sféře alfabetizací a sekularizací „žitého světa“) totiž vytvořila podmínky pro to, aby se hnutí revolučního a

radikálního typu staly hnutími značně obecnějšími než kdykoliv v minulosti. Příčin je v zásadě pět:

1. zhuštění lidí v jednom relativně malém prostoru (ve městech) vede k tomu, že lidé prožívají *společně pocity útisku*, tzv. relativní deprivace (tedy napětí mezi tím, čím reálně jsou a čím by podle svých představ a zejména na základě srovnání sebe samých s jinými chtěli či mohli být) a útlaku, útisku či sociálního vyloučení (tzv. exkluze), což vyvolává možnost jejich *mobilizace* k hromadné akci;
2. v moderní společnosti existuje *nápadně nerovnoměrné rozdělení bohatství*, moci a prestiže, což je (proti minulosti) vnímáno jako sociální nespravedlnost, vůči níž je třeba použít (řeceno slovy Marxovými) nejprve zbraní kritiky a potom kritiky zbraněmi;
3. rozšíření všeobecného vzdělání zvyšuje *sociální citlivost na sociální nespravedlnost* a posiluje potřebu srovnávat vlastní postavení s postavením jiných (zejména „těch nahoře“ nebo těch, kteří žijí „jinde, kde je lépe“), současně ale také dává možnost lépe *definovat* potenciálního *nepřítele*;
4. postupující demokratizace společnosti umožňuje legální *shromažďování, organizaci, propagandu a agitaci*, prosazování revolučních ideologií, jež jsou nezřídka demokracii samotné nebezpečné (mluví se o „časované bombě“ uvnitř demokratického řádu);
5. většina moderních ideologií (jež mají počátek v Osvícenství) zdůrazňuje aktivitu „subjektu“, odmítá pasivní přijetí daných sociálních, ekonomických a duchovních podmínek a nabízí obvykle *rychlé a „definitivní“ řešení* aktuálního stavu.

Průběh revolucí je dnes již poměrně podrobně popsán na základě srovnávacích studií „velkých revolucí“ (Sorokin, Tilly, Skocpol, Krejčí), takže se ví, že revoluce v zásadě (s drobnými odchylkami) probíhají v několika poměrně přesně vymežitelných etapách (mluví se o tzv. *morfologii revolucí*). Revoluci nutně předchází tzv. *revoluční situace*, stav, kdy si lidé uvědomují, že věci nejsou „v pořádku“ a že je třeba s nimi něco dělat. V této epoše hrají mimořádnou roli intelektuálové jako mluvčí budoucí revoluční masy: oni sami k „mase“ nepatří, ale jsou jejími „ústy“, protože oni „artikulují“, formulují politické, ekonomické a sociální požadavky a navrhnou programy konkrétního postupu i budoucího „lepšího světa“. Důsledkem je postupné utváření *revolučního vědomí*, rozšíření původně obvykle málo vlivného „projektu“ do mas a jejich následná *mobilizace*: stačí si všimnout, s jakou hrstkou začínal svůj mnichovský puč Adolf Hitler na počátku 20.let, aby za necelých deset let triumfálně (a nota bene legálně) získal moc nad celým

Německem, nebo ruských bolševiků, jichž se na „slavném pražském sjezdu“ sjela v roce 1912 necelá dvacítka, aby za pět let nato provedla nejprve lokální puč, který přerostl v občanskou válku a revoluci.

Revoluční mobilizace je založena na tzv. *negativním konsensu*, tj. na shodě naprosté většiny mobilizovaných mas na tom, co nechceme. Po fázi *revoluční euforie*, bezbřehého nadšení nad možnostmi, které se otevírají, dochází k útlumu, protože dosažení *pozitivního konsensu* (na čem se shodneme, že vlastně skutečně, konkrétně chceme) bývá obtížné a vyžaduje obvykle složitá jednání. Ta se nezřídka skupině, která revoluci vede (a která je samozřejmě vnitřně diferencovaná na pólech radikálové – umírnění), vymknou z ruky a dochází ke známé etapě, v níž „*revoluce požívá své děti*“: revolucionáři současně obracejí teror navenek (fáze *revolučního teroru*) i dovnitř. Dlouhodobá neudržitelnost tohoto stavu vede nakonec ke zklidnění, k *restauraci*, což je období „velkého kompromisu“ mezi velkými, ale nereálnými cíli revoluce a reálnými možnostmi jejich uspokojení či naplnění. Zčásti bývá obvykle návratem k tomu, „co už tu bylo“ a podle modelu francouzské revoluce se toto období označuje jako „thermidor“. Právě proto Pitirim Sorokin, americký sociolog ruského původu, který svou *Sociologii revoluce* napsal po vyhánění z bolševického Ruska v roce 1924 v Praze, říká, že „revoluce jsou patologickou formou sociální změny, protože nikdy nic reálného neřeší“. Jsou velkým vypětím lidských sil, jsou obdobím nepochybně mnoha heroických činů, nezřídka i pozoruhodných myšlenkových impulsů, ale nejsou, jak se domníval Engels, „lokomotivami dějin“. Dnes už revoluce neheroizujeme – ale to neznamená, že bychom se jich neměli obávat: jsou totiž vždycky poslední zbraní těch, kdo jsou na okraji společnosti, zbraní „psanců této země“, jak praví jistá známá revoluční píseň.

Morfologii revoluce lze samozřejmě popsat i jinak. Náš znalec té věci (v Británii působící, ale v posledních letech v Čechách publikující) Jaroslav Krejčí mluví o deseti fázích: náběh, stlak, výbuch, rozkmit, záchyt, ztužení, zvrát, restaurační kompromis, restaurační tlak konsolidační převrat. Revoluce dělí na *endogenní* (jejichž příčiny i podstatné ideové impulzy jsou „domácí“, například francouzská revoluce nebo husitství) a *exogenní* (které jsou důsledkem vnějšího působení, ovlivnění nebo tlaku, např. bolševická revoluce jako výsledek působení „západní“ marxistické ideologie) na straně jedné a na *vertikální* (revoluce směřující k proměně sociálního rozvrstvení uvnitř dané společnosti) a *horizontální* (revoluce obrácené proti vnějšímu nepříteli, např. nizozemská, americká nebo alžírská revoluce) na straně druhé. Kromě toho samozřejmě existuje známý „vývoz

revolucí“, který se žel neomezuje ve 20. a 21. století již jen na export provozovaný na bázi marxistického „internacionalismu“.

Ačkoliv poměrně přesně víme, jak revoluce probíhají, víme mnohem méně o tom, *proč vznikají*. Obvykle se pracuje s několika standardními „modely revoluce“, jež – jako každý model – mají své přednosti (zjednodušují a zpřehledňují) i nedostatky (zjednodušují příliš a neukazují, kde jsou slabá místa modelu, totiž možné výjimky z jeho platnosti). Prvním, nejobvyklejším modelem je *vulkanický model*, který zdůrazňuje spontánnost a masovost revolučního hnutí, připodobňuje revoluci k sopce, která vybuchuje a současně se jako lavina šíří a pomalu se zastavuje. Druhý, velice atraktivní, ale velice sporný je *model konspirativního spiknutí*, podle něhož jsou revoluce výsledkem tajného, promyšleného jednání malé skupiny lidí, kteří masou, která je pro revoluční převrat mobilizována, vlastně manipulují. Ne že by tomu tak zčásti nebylo (ostatně Leninova teorie i praxe revoluce byla založena na aktivitě malé skupiny „profesionálních revolucionářů“), je však nebezpečné *ex post* připisovat revoluční výbuch s jeho většinou nezamýšlenými tragickými následky utajeným viníkům (obvykle židům, zednářům, „teroristům“, anarchistům, nihilistům...). Model *kypícího hrnce* spojuje v jeden celek dva procesy: na jedné straně masová nespokojenost „vzkypí“ jako voda v hrnci, na druhé straně státní (či jiná) moc už neudrží páru „pod pokličkou“ a musí kapitulovat. Konečně *model arzenálu* poukazuje na to, co je pro efektivní revoluci skutečně nezbytné, totiž na shromáždění dostatečného množství prostředků, bez nichž se revoluce (ale ani státní převrat, vzpoura) úspěšně provést nedá: peníze, kontakty mezi skupinami, ovládnutí aspoň části prostředků masové komunikace, ale i aktivizace energie oddaných stoupců, jejich ochota věnovat revoluční akci čas a úsilí.

Žádná revoluce neprobíhá přesně podle jednoho z těchto modelů; většinou jde o kombinaci několika z nich. Na co však sociologové (poučení historickým zkoumáním „skutečných revolucí“, nejen jejich modelů) poukazují se zvláštním důrazem jsou dvě věci: jednak zdůrazňují, že revoluce obvykle vznikají v důsledku napětí mezi tím, co lidé chtějí (úroveň jejich aspirací) a tím, co aktuálně mají, jednak poukazují na to, že revoluce většinou nedosahují svých cílů. Pokud jde o první moment – jeho role je zvláště v moderních společnostech alarmující. Lidské „aspirace“, očekávání zejména v materiální oblasti rostou s překvapivou rychlostí a pokud se „společnosti“ daří je uspokojovat alespoň na úrovni akceptovatelné pro většinu populace, nehrozí žádná z modelových variant „revoluce“ (či výbuchu v podobě rebélie, revolty, násilnických aktů, pouličních pogromů apod.). Nebezpečí se stává reálným tehdy, když pocity, že očekávání nejsou

efektivně uspokojována, ačkoliv by uspokojována být mohla, se postupně proměňují v ideologii vzdoru, odporu, „kontestace“. Analýza francouzské revoluce ukázala, že k revoluci nedošlo tehdy, když ekonomická situace byla relativně nejhorší, ale naopak – v době, kdy se ekonomická úroveň zvyšovala, avšak „masy“ očekávaly ještě více, protože situace se jim jevila jako ještě nespravedlivější právě proto, že „napravitelná“.

Moderní konzumní společnost je ohrožena pravděpodobně nikoliv revolucí „velkého stylu“ jako tomu bylo v minulosti, není pravděpodobný ani násilný konflikt spočívající v soupeření dvou politických bloků o moc. Co je však vysoce pravděpodobné je opakování různých variant „drobných násilností“, jejichž předobrazem byla studentská vzpoura západoevropské a americké mládeže v roce 1968. Všimněme si, jak tragicky barevný je náš svět: zatímco my tady jsme řešili problém s násilnickým zásahem zvenčí, francouzské úřady pacifikovaly svou revoluční mládež. Ve Francii ale měli aspoň naději, že se naplní staré úsloví z dob Rakousko-Uherska – „mladí socani, staří hofráti“ (což přeloženo do srozumitelného jazyka: v mládí socialistický revolucionář, ve stáří ctihodný dvorní rada). Lidová moudrost se nikdy nemá podceňovat: vůdci studentské vzpoury z roku 1968, kteří rozbíjeli zařízení poslucháren a vyhazovali z oken úpočítače, dnes sedí v Evropském parlamentě, jeden je francouzským ministrem, ještě jiný je poslancem vládní strany v Belgii... Ne všem se totiž dostane mučednické koruny jako členkám a členům bandy Rudých brigád. Ostatně – stálo to vůbec za to?

Sociologie si nikoliv marně láme hlavu nad tím, proč revoluce končí většinou nikoliv patem a „nulovým výsledkem“, ale většinou přesným opakem toho, co si vytkly jako cíl: místo vznešeného lidství krveprolití, místo blahobytu ještě větší bída, místo svobody zotročení přímé nebo manipulované, místo naděje v opravdu lepší budoucnost zoufalství nad nesmyslností toho všeho, co se událo. Nebudiž tím řečeno, že každá vzpoura je nesmyslná a že se lidé mají nechat vláčet „dějinami“ a manipulovat skupinou „vyvolených“. Vždycky jenom pozorně naslouchejme tomu, ve jménu čeho, proč a pro koho máme obětovat svůj čas, energii, případně zdraví a dokonce životy. A nezapomeňme, že i staří konzervativci mohou mít pravdu, když poučení dějinami a životní zkušeností říkají: „Jsme-li zvyklí na určitý druh vlády, zdokonalujme ji. Kritizujme zneužití moci vládou velice vážně, ale s mírou – udržme ji. Je přece nemožné, aby se neuskutečnila reforma, které se rozumně dožaduje celý národ“. To napsal Joseph de Maistre ve slavné knize *Úvahy o Francii* již v roce 1796...

Čas rebélií, revolt a revolucí je sám o sobě krásný, ale ovoce, které přináší bývá většinou nahnilé a trpké.

Miloslav Petrušek

Kde se lze o revolucích, davu a revoltách dočíst více, lépe a podrobněji:

Camus, A. *Člověk revoltující*. Praha: Český spisovatel 1995

Dawson, Ch. *Bohové revoluce*. Praha: Vyšehrad 1997

Hobsbawm, E. *Věk extrémů: Krátké 20. století 1914-1991*. Praha: Argo 1998

Johnson, P. *Dějiny 20. století*. Praha: Rozmluvy 1991

Johnosn, P. *Zrození nové doby: Devatenácté století*. Praha: Academia 1998

Krejčí, J. *Dějiny a revoluce*. Praha: Naše vojsko 1992

Krejčí, J. *Postižitelné proudy dějin*. Praha, Sociologické nakladatelství SLON 2000

Le Bon, G. *Duše davu*. Praha: Triton 1993

Marcuse, H. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko 1992

Ortega y Gasset. *Vzpouřa davů*. Praha: Naše vojsko 1993